

Haýsy respublika?

Category: Filosofiýa, Kitapcy, Publisistika

написано kitapcy | 23 января, 2025

Haýsy respublika? HAÝSY RESPUBLIKA?

Dünyäniň 206 döwletiniň 159-y resmi adynyň bir parçasyny hökmünde **respublika** sözünü ulanýar!

"Jumhuriýet" (respublika) sözünüň taryhymyzdaky ýeri iki ýüz ýyllyk geçmişe eýe. Arapça kökden bolan bu söz XVIII asyrdan döredi. **"Jumhur"** sözi "bir ýere jemlenme, köpçüligi emele getirme" manysyny aňladýar. Mundan dörän "jumhur" sözi "jemgyýet, jemagat, jemende" manysynda ulanyldy...

Günbatarda bolsa grekçe **"Politeia"** sözünü rimli **Siseron** latyn diline "jemgyýetçi" manysynda "Res Publica" diýip terjime etdi. Söz Renessans arkaly **"Republique"** (respublika) sözüne öwrüldi. Gürüňsiz, bu Günbatar merkezli taryh düşüňjesi!

Respublika düşüňjesi b.e.öň VI asyrdan Hindistanda **"Gana sangha"** ady bilen bardy (**Gana – taýpa, sangha – mejlis manysynda**).

Hindistanyň Şakýalar, Koliýas, Mallas, Liçawi welaýatlary respublikan häsiýetlidi.

"Men merkezçi" Günbatar taryh düşüňjesinde Gündogaryň ýeri ýok...

Eýse, yslam taryhynda respublika haçandan bäri bardy?

Bugün özi teokratik döwlet bolsa-da, adyna we unwanyna respublika dakan dört ýurt bar: Eýran, Owganystan, Päkistan, Mawritaniýa...

Päkistan öz Konstitusiyasyna "yslam respublikasy" jümlesini 1956-njy ýylda girizdi. Iň soňky bolup Owganystan bolsa, 2004-

nji ýylda "Taliban" hökümetiniň gyrakladylmagyndan soňra... (Her iki ýurdyň konstitusiýasyna ABŞ-nyň goşandynyň bolandygyny aýratyn belläp geçmek gerek! Çepçi we nasionalist hereketlere garşy MRU-nyň (CIA) yslamy akymlary, yslamy hereketleri we hökümetleri goldandygy indi gizlin syr däl...)

Yslam kanunlary tarapyndan dolandyrylýan, emna "yslam respublikasy" adyny götermeýän respublikalar hem bar: Yrak, Ýemen, Sudan, Alžir, Maldiwler, Bangladeş... Yslam taryhyna **respublika** ilki söz hökmünde däl-de, "düşünje" manysynda girdi:

■ MÜŇ ÝYLLYK TAPAWUT

Syýasat pelsepesi...

Döwlet, hökümet, mülkiýet, demokratiýa, azatlyk, hukuk ýaly düşüňjeleri öwrenýär.

"Hökümeti näme kanunlaşdyrýar? Döwlet hak-hukuklary-azatlyklary näme üçin goramaga borçly?" diýen ýaly soraglary filosofiýadan peýdalanyp öwrenýän sosial ylym pudagydyr...

Yslam pelsepesiniň esaslandyryjysy Farabynyň (872-950) **ideal döwlet** taglymynda hemmeler deň hukuga eýedi. Munuň düýp şertlerinden biri-de "saýlamaga bolan özygtyýarlylykdy". Şonuň üçinem...

Ol absolýut monarhiýa garşy çykdy. Hökümdarlary şura-diwanyň üsti bilen saýlamak möhüm doktrinady. Ilkinji halyflar saýlanan hökümdaryň deňlikçi adalat prinsiplerinden gyşarnyksyz ýöränem bolsalar, has soňrakky döwürlerde bu saýlaw aýratynlygy ýok edildi we "harby diktatorlygyň" döremegine sebäp boldy!

Farabynyň pikiriçe gaýratly jemgyýet – hakykatyň binýadynda gurulan rasional döwletinden ýa-da bilimli jemgyýetinden ybaratdy. Gaýratly jemgyýet bolsa, diňe akyl-paýhasy ýörelge edinen – kanun esasynda saýlananlar – döwlet dolandyryş formasy bilen orta çykardy...

Faraby döwlet dolandyryşyny şeýle aňlatdy.

Müň ýyl geçensoň... respublikaçy osmanly intelligensiýasy bar güýjüni "yslam bilen respublikanyň biri-birine garşy gelmeýändigini" düşündirmäge sarp etdi!

Farabi, ýönetim anlayşyny böyle ifade etti.

Bugün teokratik döwletlerem "yslam respublikasy" adyny ulanýan bolsalar, täze çekişme açmaly bolýarys:
Bularyň haýsysy respublika?

■ DIŇE "SES" DÄL

Hytaýda-da "republika" bar. Germaniýada-da "republika" bar. Eýranda-da "republika" bar. Madagaskarda-da "republika" bar. Her iki – Günorta we Demirgazyk Koreýada-da "republika" bar. Aslynda welin... republika haýsydyr bir ideologiýa däl-de, halk saýlawyna esaslanýan döwlet dolandyryş formasydyr.

Meselem, agalyk – häkimiýet manysyna gelip direýär. Halk häkimiýetiň çägi nämede? Şahs pikirleniş çäginden çykan ýagdaýynda garşysyna nähili päsgelçilikler çykarylýar?

Ýagny, mesele – häkimiýetiň eýesi bolan halkyň döwlet dolandyryşyna nähili eýeçilik etjekdiginiň, häkimiýeti nähili ulanjakdygynyň üstünde işlenýär.

Adamlaryň özüni döwletiň ýa-da häkimiýetiň eýesi hasaplamagynyň önüniň alnan režimi hakyky republika bolup bilermi?

Bular ýaly sowallaryň jogaby "demokratik ölçegler" bilen berilýär. Meselem... häkimiýetiňem esasy meselesi bolan suduň garaşsyzlygy ýaly hukuk düzgünini ýola goýmaly. Başgaça ýagdaýda demokratik döwlet dolandyryşyndan söz açmak mümkin däl.

Içi köwülen kanun çykaryjy, ýerine ýetiriji we sud edaralarynyň diňe kagyz ýüzünde ýöredilýän ýurdunyň "republika" bolşy öz-özünü aldamak we gözboýagçylykdyr. Galyberse-de:

Kanunylyk häkimiýetiň gymmatyny artdyrýandyr. "Hasap bermegiň" aradan aýrylan, "men etdim, boldy" düşünjesindäki "meň eden işimi barlamaga, seljermäge hakyň ýok" diýýän häkimiýetiň oturan ýurdunda "republika" ady gury sözden başga zat däl. Respublikany diňe "saýlawçynyň sesinden" ybaratdyr öýtmäň...

Atatürk maşgala soltanlygyny-halyflygy ýykyp, halk häkimiýetini-respublikany syýasatyň baş gymmatlygyna öwürdi. Bu taglymy halkçylyk-dünýewi prinsipleri bilen, garaşsyz kanun

çykaryjy, ýerine ýetiriji, sud edaralary bilen ykjam binýada oturtdy...

A bugün? Hamana, hemişe "soňky sözi" aýdýan halk häkimiýetinden söz açyp bolarmy? Türkiýäniň döwlet dolandyryşynda **maşgala gegemoniýasy** barmy, ýokmy?

Hawa, "haýsy respublika?" çekişmesini etmelidiris.

Biziň çykalga ýolumyz Farabydan bäri belli:

Häkimiýet – gep-gürrüňsiz we şertsiz halkyňkydyr!

Soner ÝALÇYN.

"SÖZCÜ" gazetini, 29.10.2020 ý.

Terjime eden: Guwanç MÄMİLİYEW. Publisistika